

ТУРАЎШЧЫНА І СЛОУНІК ЯЕ ГАВОРКІ

Кожнае лета на працягу больш дзесяці гадоў група ўдзельнікаў дыялекталагічных экспедыцый Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР адпраўлялася на тры-чатыры тыдні на поўдзень Беларусі ў наваколле старажытнага Турава. Асноўнай задачай гэтай групы было выяўленне і рэгістрацыя лексікі жывой мясцовай мовы. У выніку запісана больш 20 тыс. слоў. На аснове картатэкі сабраных матэрыялаў да гэтых слоў (больш 60 тысяч картак з прыкладамі ўжывання слоў, тлумачэннямі і іншымі звесткамі) падрыхтаван «Тураўскі слоўнік». Гэта збор лексікі мясцовай гаворкі карэнных жыхароў Турава і навакольных вёсак. У першы том слоўніка адабрана і ўключана 3275 слоў на літары А—Г.

Стварэнне слоўніка гаворак усходняга (Мазырскага) Палесся было намечана яшчэ ў 50-я гады ў агульнай навуковай праграме сектара дыялекталогіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР (М. В. Бірыла. Да пытання аб тыпе і прынцыпах укладання беларускіх абласных слоўнікаў. Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР, вып. V. Мінск, 1958). У 1960 г. былі вызначаны перспектывы лексікаграфічнай працы ў гэтай зоне і распрацаван праспект усходнепалескага дыялектнага слоўніка. Асноўную працу па выяўленню і рэгістрацыі ўсходнепалескай лексікі намечана было праводзіць у апорным мікрараёне зоны, абмежаваным некалькімі населенымі пунктамі. У гэтым умоўным «цэнтры» зоны трэба было правесці ўсебаковае і найбольш кваліфікаванае абледаванне слоўнікавай сістэмы мясцовай гаворкі ў яе сучасным стане і стварыць па магчымасці поўную картатэку выяўленай тут лексікі. На астатнай тэрыторыі ўсходнепалескай дыялектнай зоны вырашана было праводзіць збіранне лексічных матэрыялаў для ўстанаўлення пашыранасці мясцовых слоў, зарэгістраваных у гаворцы апорнага мікрараёна («цэнтра»), у межах

зоны, і для выяўлення ўнутрызанальных лексічных адрозненняў.

Апорны мікрапраён лексікаграфічнай працы вызначаўся ў выніку знаёмства з гаворкамі розных куткоў усходнепалескай дыялектнай зоны ў час экспедыцыі па зборанню матэрыялаў для «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» (1963), для Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа па праграме палескіх экспедыцый Інстытута славяназнаўства АН СССР і Інстытута мовазнаўства АН БССР пад кіраўніцтвам М. І. Талстога і інш. Канчатковая ён быў вызначан у 1966 г. Такім умоўным «цэнтрам» усходнепалескай дыялектнай зоны быў абраң Тураў і бліжэйшыя да яго вёскі. У гэтым годзе група супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства АН БССР абследавала для Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа гаворку в. Запясочча каля Турава і азнаёмілася з гаворкамі Турава і некаторых навакольных вёсак. А наступным летам тут працавала першая група збиральнікаў матэрыялаў для картатэкі лексікі апорнага мікрапраёна — картатэкі слоўніка Тураўшчыны. Падстаў для абраñня Турава і навакольных вёсак у якасці асноўной базы для стварэння найбольш поўнай лексічнай картатэкі па ўсходнепалескай дыялектнай зоне было дасцаткова.

Тураў — адзін з найбольш старажытных усходнеславянскіх гарадоў. Як сталіца вядомага і значнага ранне-ўсходнеславянскага княства на Палессі ён упершыню ўпамінаецца ў летапісе пад 980 г. Зразумела, што заснаванне Турава, а тым больш асваенне ўсходнімі славянамі, у прыватнасці старажытнымі дрыгавічамі, гэтага кутка Палесся адбылося значна раней. Сярод родаплемянных дрыгавічоўскіх тэрытарыяльна-гаспадарчых аазісаў, якія былі па раскіданы ў старажытнасці па Палессю, гэты куток вылучыўся тады не выпадкова. Ён знаходзіўся ў вельмі выгадным для таго часу становішчы. Тут Прыйпяць прымае чатыры самыя буйныя свае прытокі — Случ і Лань (мясц. *Лáна*) з поўначы і Сцвігу і Гарынь (мясц. *Гóрынь*, *Гóрын*) з поўдня. Натуральная, што адрэзку Прыйпяці паміж вусцямі адзначанных прытокаў гэта надавала ў мінульым асаблівае значэнне. Тут, відаць, з сівой даўніны ў зручных пунктах (месцах) па рацэ адбываліся сустэречы насельніцтва з розных мясцін Палесся і ажыццяўляўся абмен прадметамі іх тагачаснай вытворчасці і здабыткамі промыслу.

З цягам часу сюды пачалі дабірацца і далёкія «госці» са сваімі таварамі, што садзейнічала ператварэнню падобных пунктаў у гандлёва-эканамічныя цэнтры. Нарэшце, такія цэнтры з'яўляліся зручнымі і прыцягальными мясцінамі для рознага роду ахвотнікаў да панавання і багатых данін. Дарэчы, і назвы паасобных старажытных пунктаў, якія мелі важнае значэнне ў гэтym кутку Палесся яшчэ ў дафеадальнія часы, і мінулая тапаграфія Турава як буйнога феадальнага палескага цэнтра дзенідзе праглядваюць у сучаснай айканімії Тураўшчыны. Так, назвы вёсак Сямігосцічы на Прыпяці і Пагост у вусці Сцвігі — гэта, безумоўна, своеасаблівая «помнікі» агульных назваў існаваўшых тут даўніх пунктаў абмену і гандлю, назвы вёсак Старажоўцы, Сямурадцы на левым беразе Сцвігі, а таксама Дварэц, Талмачава, Чэрнічы сведчаць, відаць, аб размяшчэнні розных саслоўна-гаспадарчых частак былога мясцовага феадальнага цэнтра (мясцовыя легенды звязваюць, у прыватнасці, назvu Чэрнічы з манастыром, назvu Старажоўцы — з ахоўным пунктам на Сцвізе, Сямурадцы — з «радаю» князя, Талмачава — з «талмачамі»-перакладчыкамі князя, Дварэц — гэта, як вядома, пашыраная ў мінульым у буйных феадальных уладаннях назва гаспадарчага двара). Між іншым, такому ўяўленню аб старажытным Тураве як адміністрацыйна-эканамічным цэнтрам, які выступаў у выглядзе сістэмы паасобных частак, размешчаных у розных месцах Тураўшчыны, адпавядае вядомае тут паданне пра нейкі горад Хіль, які быццам бы існаваў у гэтym кутку Палесся ў вельмі далёкім мінульым (з ім звязваецца, дарэчы, назва в. Хільчыцы). Паводле падання, гэты легендарны папярэднік Турава займаў амаль усю тэрыторыю Тураўшчыны ад Сцвігі да Прыпяці. Ды і ўласная назва *Тураў* была звязана, відаць, першапачатковая не з вядомым асобным пунктам у гэтym кутку, а адносілася да ўсёй мясціны ў цэлым. Тлумачаць назvu Тураў па-рознаму. Адны бачаць у яе аснове найменне старажытнай дзікай жывёлы тур, другія — уласнае імя Тур і інш. Але паходзіць яна, напэўна, ад назвы не існуючай ужо зараз пратокі *Tur*, якая адыходзіла некалі дзесьці ад Прыпяці, праходзіла, як можна меркаваць, праз Тураўшчыну і ўпадала ў Сцвігу каля яе вусця. Як выявілася, рэшткі гэтай пратокі захаваліся яшчэ пад назвой Тур каля в. Пагост (гл. тэкст «Дзяды расказвалі» ў канцы выпуска). Назва Тураў замацава-

лася за асобным пунктам на тэрыторыі Тураўшчыны ў сувязі з ператварэннем яго ў галоўны адміністрацыйна-гаспадарчы цэнтр, як гэта адбывалася і ў іншых месцах (параўн. паходжанне назвы Брэст, стараж. *Берестъе*).

Садзейнічала ўзвышенню Турава як значнага гаспадарчага і адміністрацыйнага цэнтра Палесся таксама і тое, што ў яго наваколлі меліся вялікія прыродныя ба-гацці, даступныя чалавеку тых часоў,— мноства разна-стайней дзічыны, рыбы, каштоўнейшы лес, багатыя па-ши і сенажаці і г. д. Да таго ж прырода зрабіла гэты куток маладаступным для розных грабежнікаў. З усіх бакоў ён агароджан рэчкамі з забалочанымі і малапра-ходнымі ў мінульым далінамі, а кожная заселеная мяс-ціна ўнутры яго з свайго боку таксама была недасяжнай для тых, хто не ведаў падыходаў да яе. У тым ліку і сам Тураў.

Сталіцай феадальнага княства на Палесці, а такса-ма значным культурным цэнтрам Тураў заставаўся, як вядома, да сярэдзіны XII ст. (напомнім хоць бы пра тое, што Тураў меў свайго епіскапа і даў вядомага царкоў-нага пропаведніка і славутага дзеяча старажытнарускай літаратуры Кірылу Тураўскага). Буйным жа адмініст-рацыйным, эканамічным і культурным цэнтрам на Палесці Тураў быў аж да XVI ст. Пазней ён паступова тра-ціць свой агульнапалескі аўтарытэт. Але амаль да апош-ніяга часу Тураў захоўваў некаторае мясцовасце адміні-страцыйнае і культурнае значэнне. Да Каstryчніцкай рэвалюцыі ён быў валасным цэнтрам, а ў даваенны час і ў першыя гады пасля Вялікай Айчыннай вайны — цэн-трам раёна.

Зразумела, што ўсё гэта знаходзіла свой адбітак у складванні і развіцці этнадыялектнага аблічча як Тура-ва, так і яго наваколля. Тут у мінульым не толькі сустра-каліся і ўступалі ў зносіны жыхары розных куткоў Па-лесся. Сюды сцякаўся розныя рамесныя люд, гандляры, тут асядалі на пастаяннае пражыванне разам з гаспада-рамі іх чаляднікі, сяляне і г. д. Можа, таму ў традыцый-най гаворцы тураўцаў і жыхароў навакольных вёсак на-зіраецца, з аднаго боку, пэўная прыглушанасць, сцёр-тасць розных яркіх усходнепалескіх дыялектных рыс у пароўненні з гаворкамі іх суседзяў на ўсход і поўдзень ад Сцвігі і, з другога — стракатае багацце лексікі, таму што сюды сплываліся і тут натуральна нівеліраваліся моўныя здабыткі з шырокіх абшараў Палесся.

Збіранне матэрыялаў для картатэкі слоўніка мясцовай гаворкі вызначанага цэнтра ўсходнепалескай дыялектнай зоны вырашана было праводзіць у адносна невялікім па тэрыторыі этнадыялектным мікрараёне з вельмі выразнымі натуральнымі межамі. Яго мяжой на поўначы з'яўляецца Прыпяць, на ўсходзе і поўдні — правы прыток Прыпяці Сцвіга з Моствай (мясц. *Моўства*), а на захадзе — таксама правы прыток Прыпяці Гарынь. У вызначаны этнадыялектны мікрараён увайшло акрамя Турава 33 вёскі (спіс вёсак, або сёл, як іх тут называюць, падаецца асобна). Гэты мікрараён умоўна назван Тураўшчынай.

Уся прастора Тураўшчыны зараз — бязлесная раўніна, у той час як за яе рачнымі межамі пераважаюць яшчэ лясныя абшары. Зямля Тураўшчыны поўнасцю асвоена пад сельгасугоддзі — палі і паши. Інтэнсіўнае асваенне Тураўшчыны звязана з тым, што яна мае вельмі ўрадлівую глебу. Гэта адно з самых істотных адрозненняў Тураўшчыны ад баравога пясчанага і нярэдка балоцістага Палесся за Сцвігай і Прыпяцю і ад узвышанай гліністай Століншчыны за Гарынню.

Праўда, старэйшыя мясцовыя жыхары Тураўшчыны помніць яе зусім іншай. У мінульым палі выступалі толькі прагалінамі між нізін і далін, паставянна запоўненых водой, зарослых альхой, векавечнымі дубамі, не-праходнымі лазнякамі. Асноўным транспартным сродкам у жыхароў Тураўшчыны ў пару адкрытай вады быў у той час вузкі човен з адным доўгім вяслом-шастом, таму што і ва ўгоддзі, і ў суседнія вёскі, і нават у бліжэйшыя мястэчкі (Тураў, Давід-Гарадок, Столін) самай зручнай, лёгкай і самай прамой дарогай была вада. Прыбрэжныя вёскі каля Прыпяці і Сцвігі злучалі з ракой пойменныя азёры, затокі або старыя рэчышчы, а вёскі ўнутры Тураўшчыны былі звязаны з рэкамі і з суседнімі вёскамі рознымі пратокамі, канавамі, азярынамі і іншымі натуральнымі вадаёмамі. Такая натуральная вадзяная дарога называлася звычайна *ездой*, або *яцелем*. З любой вёскі на Тураўшчыне можна было трапіць па такіх праточынах і далінах у іншую вёску, а таксама перабрацца са Сцвігі ў Гарынь або ў Прыпяць і наадварот. Увесну ж, у разліў, вада надоўга запаўняла ўсе нізіны, заходзячы нярэдка і ў вёскі. Ніколі не затапляла вада толькі *Казáргаць* — досьць значную ўзвышаную пясчаную граду, якая праходзіць праз усю Ту-

раўшчыну недалёка ад Сцвігі. Гэта града з'яўлялася, відаць, месцам першых паселішчаў на Тураўшчыне. Толькі з развіццём жывёлагадоўлі і сельскай гаспадаркі людзі пачалі паступова перамяшчацца адсюль на паставяннае жыхарства бліжэй да рэчак.

Асноўны і, відаць, спрадвечны занятак жыхароў Тураўшчыны — земляробства. Цяпер гэта адзін з галоўных напрамкаў развіцця мясцовай сельскай гаспадаркі. Але не толькі поле карміла тураўцаў.

Вельмі важнае значэнне мела і мае зараз на Тураўшчыне жывёлагадоўля. Гэта ў першую чаргу буйная рагатая жывёла і свінні. Для ўтрымання буйной рагатай жывёлы тут існуюць вельмі спрыяльныя ўмовы. Гэта асушаныя даліны і нізіны між палёў і широкія лугі каля рэк. Асабліва неабсяжныя яны каля Прыпяці. Паплавы з густой і высокай травою чаргуюцца тут з доўгімі азёрамі і старыкамі, з зарослымі кустоўцемі нізінамі. Пасля касавіцы ўсе паплавы густа застаўлены звычайна высокімі палескімі стажкамі сена. У мінулым стажкі звонілі з луга толькі зімою, таму што ўлетку і ўвесень дабрацца да іх на кані з возам было немагчыма. А зімою ўсё сяло, як толькі добра ўляжацца снег і возьмуцца маразы, таптала асноўную дарогу на луг, часта праз мокрыя, з вадой пад снегам мясціны. Такія мясціны, калі на іх растаптаць снег да вады, хутка прамярзлі, і тады па іх можна было пракладваць дарогу на санях. Нарыхтоўвалі сена, у прыватнасці жыхары вёсак па Сцвізе, таксама на балотах у лесе за дзесяткі кіламетраў ад вёскі. Нарыхтоўка сена на балотах ды часта і каля ракі праводзілася амаль заўсёды па вадзе. Скошаную траву насіламі выносілі на сухія мясціны. Праца гэта была цяжкай і небяспечнай для здароўя, не гаворачы ўжо пра пакуты, якія даводзіліся цярпець і людзям і скаціне ад безлічы сляпнёў, аваднёў, камарэчы і машкары.

Незвычайная і, можа, нават у пэўным сэнсе унікальная была на Тураўшчыне ў мінулым свінагадоўля. Свінні мясцовых жыхароў утрымліваліся ў хляве звычайна толькі зімою. Пры гэтым у кожнага гаспадара была старая мацёра і два-тры парсючкі. Увесну ж увесь свіны статак на лодцы або сваім ходам адпраўляўся ў лес. Недзе сярод лясных абшараў гаспадар меў спрадвечнае або выбранае месца, куды і завозіў або заводзіў сваіх свіней. Гэта быў звычайна сухі астрэвок каля балота.

Тут гаспадар пакідаў статак да самай зімы. Свінні на чале з мацёрай абжывалі яго, здабывалі сабе ўсё неабходнае для жыцця. Гаспадар толькі час ад часу наведваўся да свіней. Ды і то толькі дзеля таго, каб яны не адвыклі ад яго зусім. Ён прыносіў ім якіх-небудзь ласункаў, нейкі час заставаўся каля іх. Звязвала яго са статкам мацёра, якая больш за іншых ведала гаспадара. Мацёра тут прыводзіла парасята. А позна ўвосень гаспадар адпраўляўся па свой статак у лес і прыводзіў яго дадому з дапамогай той жа старой мацёры. Разам з добра ўкормленымі парсюкамі, якія былі адпраўлены ў лес вясною, бегла чарада маладняку.

З вялікай увагай адносяцца жыхары Тураўшчыны да птушкагадоўлі. Асабліва многа трymаюць вадаплаўных птушак — гусей і качак. Гадуюцца гэтыя птушкі пераважна самі. Звычайна малых гусянят і качанят, як толькі яны крыху падужаюць, разам са старымі птушкамі вывозяць за раку на якое-небудзь возера або заточину і пакідаюць там на ўсё лета. Ніякага прыглядзу яны там не маюць і абыходзяцца тым, што здабудуць самі. Глыбокай восенню птушак заганяюць дадому. А калі ў каго за важака ў чарадзе добры стары гусак ці качар, то яе не трэба і заганяць. Ён прывядзе дадому сваю чараду сам. Таму, напрыклад, добра гусака гаспадары вельмі цэніць, і жыве ён у іх некалькі гадоў.

У мінульым вельмі пашырана было збиранне яек дзікіх вадаплаўных птушак (*кóшканне*), якіх было тут безліч, а таксама лоўля качыных падлёткаў. Іх гадавалі ў двары ў спецыяльных загонах. Качынае мяса вялікі запас.

Важнае месца сярод заняткаў мясцовага насельніцтва займала раней рыбалоўства. Гэта быў дадатковы промысел кожнай сям'і. Рыба ў тым ці іншым выглядзе заўсёды была на стале ў мясцовага жыхара. Лавілі рыбу пераважна стаўнымі лавушкамі з лазовых дубцоў або з самаробнага сеткавага палатна. Асабліва пашыранным быў лоў уюноў. Сушаныя ѿны былі предметам мясцовага гандлю і нават экспарту.

Нарэшце, варта адзначыць і некаторыя новыя сучасныя віды заняткаў мясцовых жыхароў Тураўшчыны. Няпоўная занятасць насельніцтва ў сельскай гаспадарцы абудзіла ўзнікненне і пашырэнне своеасаблівага адыходніцтва мужчын — выезд іх па найму на сезонныя будаўнічыя работы ў раёны цаліны і ў іншыя мясці-

ны нашай краіны, ці, як тут гавораць, *на ўкраіны*. А жанчыны ў заходній частцы Тураўшчыны на прысядзібных участках займаюцца кветкаводствам. З насеннем садовых кветак яны выязджаюць у розныя гарады краіны *веснаваць* (або *на вёсну*), гэта значыць гандляваць ім.

Тураў зараз — звычайны гарадскі пасёлак. Вёскі ж на Тураўшчыне ў большасці даволі вялікія і мнагалюдныя. Ад мінулага захавалася раскіданае размяшчэнне хат у старых частках вёсак, вялікая колькасць завулкаў, вулак, вулачак. Гэта абумоўліваецца часта мікрарэльефам месца паселішча, а таксама і традыцыямі. Дзеци раней будаваліся па магчымасці на сядзібе ў бацькоў.

Зразумела, што фізіка-геаграфічныя асаблівасці Тураўшчыны, спецыфіка гаспадарчых заняткаў і розных спрадвечных (і новых) дадатковых промыслу мясоўага насељніцтва, як і многія цікавыя асаблівасці яго традыцыйнага побыту і духоўнай культуры, знайшлі свой адбітак у лексіцы мясцовай гаворкі. Гэта лексіка добра захавалася яшчэ ў памяці мясцовых людзей, ужываецца ў зносінах. Праўда, у залежнасці ад размяшчэння вёсак на тэрыторыі Тураўшчыны, а таксама ў залежнасці ад вытворчых і іншых вясковых традыцый розныя функциянальныя пласты слоў слоўніка мясцовай гаворкі ў розных вёсках выступаюць, натуральна, неаднолькава.

У тэрытарыяльных дыялектных адносінах Тураўшчына з'яўляецца заходній ускраінай усходнепалескай дыялектнай зоны. На заходзе, па Гарыні, яна мяжуе з заходнепалескімі, або брэсцка-пінскімі, гаворкамі. Яны, як вядома, займаюць асобае становішча ў сістэме беларускіх народных гаворак, і гэта дыялектная мяжа з'яўляецца тут таксама, як і ў іншых месцах, досьці прыкметнай і выразнай, асабліва ў адносінах фанетыкі і марфалогіі. Лексічнае супрацьпастаўленне гаворак па гэтай мяжы таксама мае месца, але яно больш сцёртае і размытае ў выніку вельмі цеснай сувязі сумежнага насељніцтва Тураўшчыны і заходнепалескай дыялектнай зоны. Заходнія частка Тураўшчыны ўваходзіць у склад Столінскага раёна Брэсцкай вобласці, асноўная частка якога — левабярэжжа Гарыні з насељніцтвам заходнепалескай дыялектнай прыналежнасці. Акрамя таго, адзначаная частка Тураўшчыны была больш звязана з заходнім Палессем і раней, у прыватнасці да

1939 г. Сучасная мяжа Столінскага раёна праходзіць на Тураўшчыне па былой дзяржаўнай граніцы паміж СССР і Польшчай да 1939 г. Дарэчы, следам гэтай былой адасобленасці заходній часткі Тураўшчыны ад ўсходній з'яўляецца не толькі прыкметная паширанасць тут заходнепалескіх лексічных рэгіяналізмаў, але і ўжыванне паасобных лексічных запазычанняў з польскай мовы, якіх не ведаюць на ўсходзе Тураўшчыны. У памяці жыхароў заходній часткі Тураўшчыны больш захавалася таксама і традыцыйная лексіка мясцовай гаворкі.

Тэртыярыйальная дыялектныя (і этнографічныя) адносіны Тураўшчыны з усходнім Палессем патрабуюць спецыяльнага вывучэння. Аднак, грунтуючыся на матэрыяле сучаснай беларускай лінгваграфіі («Дыялекталагічны атлас беларускай мовы», 1963), а таксама на матэрыялах папярэдняга знаёмства нашай групы з гаворкамі бліжэйшага наваколля на поўнач і ўсход ад Тураўшчыны, можна адзначыць, што прыкметнай дыялектнай мяжы паміж тураўскай гаворкай і гаворкамі ўсходняга Палесся не існуе. Больш таго, некаторыя суседнія вёскі на поўнач ад Тураўшчыны (за Прыпяццю) узніклі ў выніку прасоўвання на поўнач насельніцтва з яе межаў.

Крыху больш складаным з'яўляецца пытанне аб адносінах паміж гаворкай і насельніцтвам Тураўшчыны і яго ўсходнімі і паўднёвымі суседзямі. Мясцовыя жыхары Тураўшчыны называюць іх, як звычайна, палешукамі. Але самі сябе да палешукоў яны не адносяць. У адрозненне ад палешукоў жыхары Тураўшчыны маюць традыцыйную назну *замшукі*. Паводле мясцовай легенды, гэты мікраэтнонім звязан па паходжанню са словам *замак*. Праўда, корань назвы падказвае, што хутчэй за ўсё насельніцтва Тураўшчыны атрымала яе ад суседзяў-палешукоў па асаблівасці размяшчэння ў адносінах да іх. Паўднёвых і ўсходніх суседзяў адмяжоўвала раней ад Тураўшчыны не толькі Сцвіга, але і вялікія лясныя абшары з мохавымі балотамі.

Такім чынам, мікраэтнонім *замшукі* сведчыць, трэба думаць, толькі аб тэртыярыйным супрацьпастаўленні насельніцтва Тураўшчыны палешукам. Але само існаванне гэтай адасабляльнай уласнай назвы жыхароў Тураўшчыны і яе мясцовая тлумачэнне, якое падкрэслівае пэўную сацыяльна-эканамічную адасобленасць *замшукі*.

кóй у мінулым, мае, відаць, пад сабой і некаторыя этнографічныя і дыялектныя падставы.

Сапраўды, па словах мясцовых старажылаў, жыхары Тураўшчыны адрозніваліся ў мінулым перш за ёсё некаторымі асаблівасцямі ў побыце і культуры. Яны вылучаліся адзеннем, мелі пэўныя адметнасці ў выкананні традыцыйных абрадаў і звычаяў і інш. Указваюць таксама старажылы і на паасобныя адрозненні ў гаворцы (у прыватнасці, у назвах паасобных прадметаў старога побыту). Але зараз гэта толькі звесткі-ўспаміны, якія патрабуюць, зразумела, спецыяльнага вывучэння.

Мясцовыя слоўныя багаці здабываліся рознымі шляхамі і спосабамі. Выкарыстаны былі перш за ёсё вядомыя навуковыя дапаможнікі для зборання лексікі — аптыальнікі, праграмы і інш. Нямала было падрыхтавана рабочых аптыальнікаў самім збіральнікамі як у сувязі з асабістай навуковай цікавасцю да тых ці іншых бакоў народнага слоўніка (лексіка заняткаў, промыслаў, звычаяў людзей), так і ў сувязі з неабходнасцю дадатковага і больш дэталёвага выяўлення таго ці іншага пласта лексікі мясцовай гаворкі (некаторых частцін мовы, напрыклад прыслоўяў, прыметнікаў). Апрацоўваліся таксама ў выглядзе аптыальнікаў выбаркі памяццяў, спісы слоў, якія рабіліся на аснове знаёмства з этнографічнымі апісаннямі Палесся, фальклорнымі зборамі, слоўнікамі і інш. Былі выкарыстаны, нарэшце, для падрыхтоўкі рабочых аптыальнікаў невялікія выбаркі ўсходнепалескіх рэгіянальных слоў са студэнцкіх дыялекталагічных назіранняў, собраных Т. С. Янковай (Гомельскі дзяржаўны універсітэт) і С. А. Грыгор'евым (Гродзенскі дзяржаўны універсітэт).

Аптыальнікі і падобныя да іх метадычныя апрацоўкі тых ці іншых матэрываў для правядзення гутарак выкарыстоўваліся, зразумела, для інтэнсіфікацыі працы па выяўленню лексікі. Але не менш прадуктыўнымі былі таксама і пасіўныя назіранні над жывой мовай мясцовых жыхароў. І не толькі таму, што аптыальнікамі, якімі яны дэталёвымі ні былі б, нельга поўнасцю ахапіць слоўнік гаворкі, але і ў сувязі з тым, што атрыманае пры дапамозе прамога пытання слова ніколі не будзе выглядаць так ярка, паўнакроўна і выразна, як у кантэксце натуральнага выразу, у звычайнym змястоўным сказе з вольнай гутаркі або апавядання ці выказвання мясцового чалавека. Пераважна шляхам прасейвання наших

размоў з мясцовымі жыхарамі, а таксама і іх гутарак паміж сабой была атрымана дзеяслоўная лексіка. Спрабны апытальнік па выяўленню дзеясловаў, складзены падобна да апытальнікаў па найменнях прадметаў, аказаўся малаэфектыўным дапаможнікам. Прасейваліся таксама і значныя магнітафонныя запісы размоў і апавяданняў мясцовых жыхароў.

Нарэшце, пасля некаторага накаплення матэрыялу пачала выкарыстоўвацца ў збіральніцкай працы і сама картатэка. Складаліся рэестры слоў, якія патрабавалі дадатковага вывучэння, удакладнення або ілюстравання, устанаўліваліся спосабы мясцовага словаўтварэння для выяўлення іх лексічнай прадуктыўнасці і інш. Да рэчы, такое выкарыстанне картатэкі намячалася ўжо ў самым пачатку яе стварэння. На першым этапе нашай збіральніцкай працы праводзілася не толькі рэгістрацыя словаўжыванняў (гэта значыць слоў у сказах), але і асобных слоў без кантэксту.

У пачатку збіральніцкай працы мы разлічвалі на актыўны ўдзел у ёй мясцовых настаўнікаў. Асабліва прыемным было знаёмства з М. Е. Бруем, старэйшым мясцовым настаўнікам у Тураве і выдатным знаўцам Тураўшчыны і яе гаворкі. У свой час ён быў адным з актыўных карэспандэнтаў А. Я. Крукоўскага, краязнаўцы і складальніка «Краёвага слоўніка Мазыршчыны» (яго рукапіс загінуў у час Вялікай Айчыннай вайны). М. Е. Бруй даслаў у картатэку Тураўскага слоўніка каля 200 цікавых картак на мясцовыя слова з тлумачэннямі, а таксама каштоўны матэрыял па анамастыцы Тураўшчыны. Але, на вялікі жаль, у 1977 г. яго не стала. Даслала невялікі матэрыял для картатэкі таксама настаўніца з в. Хільчыцы М. Л. Кацэвіч, а былы дырэктар Хільчыцкай СШ Ф. С. Санец — магнітафонны запіс размоў і апавяданняў мясцовых жыхароў. Атрымана была невялікая падборка экспрэсіўнай лексікі ад М. А. Дарошкі з в. Верасніца (зараз навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства АН БССР), які выязджаў і ў экспедыцыю на Тураўшчыну. Выкарыстан таксама для картатэкі добра апрацаваны запіс каля трох дзесяткаў мясцовых слоў, зроблены настаўніцай з в. Кароцічы К. І. Кудлесевіч. Нарэшце, праведзена выбарка з дзвюх цікавых апрацовак мясцовай лексікі, характэрнай для в. Пагост, якія апублікаваны ўраджэнцам гэтай вёскі М. А. Саскевічам (Жывое слова. Мн., 1978; Народная словатвор-

часць. Мн., 1979). М. А. Саскевіч (ён з'яўляецца навуковым супрацоўнікам Інстытута фізікі АН БССР), а таксама часткова М. А. Дарошка і настаўнік з в. М. Малешава А. М. Клімовіч з'яўляліся кансультантамі пры праверцы і дапрацоўцы падрыхтаваных на аснове картатэкі слоўнікаў артыкулаў для першага тома слоўніка і папоўнілі некаторыя артыкулы ілюстрацыямі.

Яшчэ ў самым пачатку працы па зборанню лексічных матэрыялаў для Тураўскага слоўніка паўстала пытанне аб тым, што павінен будзе ўключачы гэты слоўнік і наогул які будзе яго харектар. Мы былі перакананы, што па свайму лексічнаму складу гэты слоўнік павінен быць поўным зборам мясцовай лексікі. Але мы досыць выразна ўсведамлялі таксама і тое, што ён павінен быць і ў нейкай ступені дыферэнцыяльным зборам бытуючых зараз слоў у мясцовай гаворцы Тураўшчыны, нейкай аргументаванай з навуковага і практычнага боку іх выбаркай з усяго таго разнастайнага і рознасістэмнага лексічнага арсеналу, якім карыстаюцца зараз у сваіх зносінах мясцовыя жыхары Тураўшчыны.

Мы спыніліся на поўным слоўніку так званай традыцыйнай лексікі. Гэты тып слоўніка адной гаворкі найбольш адпавядзе, як нам здаецца, тым навуковым і практычным задачам, якія падобныя працы павінны вырашаць.

Пад традыцыйнай лексікай гаворкі мы маем на ўвазе слова, на якія ўказвае азначэнне назвы. Гэта ўся харектэрная для гаворкі спрадвечная або досыць старая лексіка. Сюды адносяцца перш за ёсё слова, якія складаюць дыялектную лексічную аснову гаворкі. Гэта як бы яе лексічная спадчына, або той лексічны фонд, які з'яўляецца агульным з іншымі гаворкамі, прыналежнымі да той жа дыялектнай сістэмы, што і яна сама. Да традыцыйнай лексікі адносяцца таксама ўласныя, харектэрныя толькі для яе лексічнага набыткі гаворкі, яе лексічная экзотыка. Гэта ў першую чаргу слова, з'яўленне якіх было абумоўлена або ўнутранымі семантыка-словаўтаральными перабудовамі і разортваннем слоўнікаў сістэмы гаворкі, або ўзаемадзеяннем яе з суседнімі гаворкамі, а таксама розныя структурна ізаявленыя лакалізмы. Нарэшце, да традыцыйнай лексікі ёсць пэўныя падставы адносіць і лексічныя набыткі гаворкі з наддыялектных моўных сістэм, якія на яе ўздрейнічалі або ўздрейнічаюць зараз, але толькі та-

кія, якія адаптаваны і трансфармаваны ў гаворцы ў адпаведнасці з яе семантыка-словаўтаральным ладам. Інакш кажучы, гэта дастаткова старая лексічныя запазычанні з літаратурных моў.

Падобны тып поўнага даведніка па лексіцы гаворкі Тураўшчыны быў абраць таму, што ён, па-першае, дае магчымасць раскрыць яе слоўнікавы склад як пэўную сістэму, што вельмі важна, зразумела, з розных пунктаў погляду. І, па-другое, таму, што гэты слоўнік павінен з'яўляцца базай для лексікаграфічнай працы і лексікалагічных доследаў ва ўсходнепалескай дыялектнай зоне наогул. На яго аснове можна праводзіць, у прыватнасці, выяўленне мясцовых (занальных) лексічных тэртыарыяльных супрацьпастаўленняў, у адносінах да яго могуць стварацца агульныя зборы ўсходнепалескіх рэгіяналізмаў і інш. Акрамя гэтага, мелася на ўвазе і такая вельмі істотная акалічнасць, што гаворка Тураўшчыны, як і ўсе гаворкі ўсходняга Палесся, знаходзіцца на перыферыі сучаснай беларускай дыялектнай мовы, сумежнай з украінскай дыялектнай мовай, і любы іншы від даведніка па яе лексіцы мог бы даць не зусім правільнае ўяўленне аб асаблівасцях яе слоўнікавага складу.

«Тураўскі слоўнік» з'яўляецца звычайным алфавітным каталогам слоў. У рэестры слоўніка падаюцца не вытворныя і вытворныя слова, за выключэннем памяншальних назоўнікаў. Гэтыя назоўнікі пададзены ў артыкулах на слова, ад якіх яны ўтвораны. Уключаны ў рэестр слова, якія выступаюць толькі ў складзе ўстойлівых словазлучэнняў. Нарэшце, у рэестр слоўніка зменшаны традыцыйныя мясцоваяя воклічы і выгукі (звароты да свойскіх жывёл).

Не выносяцца ў алфавіт розныя рэгулярныя фанетичныя варыянты слоў. Усе яны змяшчаюцца ў адным слоўніковым артыкуле. Загалоўным словам у такім артыкуле выступае варыянт з найбольш харектэрнымі для гаворкі Тураўшчыны фанетычнымі асаблівасцямі. Усе астатнія фанетичныя варыянты падаюцца ў ілюстрацыях.

Абагульняюцца таксама, як правіла, у адным слоўніковым артыкуле фанетичныя варыянты слоў, якія адрозніваюцца гукавымі неадпаведнасцямі нерэгулярнага харектару (неабумоўленыя неадпаведнасці ў харектары галоснага або зычнага гука і інш.). Абагульненне нерэгулярных фанетичных варыянтаў слоў выклі-

кана тым, што іх узікненне звязана або з рознымі мясцовымі індывідуальнымі адхіленнямі ад пашыранай фанетычнай рэалізацыі падобных слоў, або з неаднастайной інтэрпрэтацыяй рознымі збіральнікамі іх гукавога афармлення пры запісе. Загалоўкам у падобных артыкулах выступае найбольш пашыраны або найбольш характэрны варыянт слова. Астатнія варыянты падаюцца непасрэдна пасля яго.

У адным слоўнікам артыкуле абагульняюцца і варыянты слова ў адносінах месца націску. Але ў такіх выпадках замест пералічэння варыянтаў слова па націску ў загалоўным напісанні слова адзначаюцца ўсе гласныя, якія могуць быць пад націскам у яго варыянтах.

Абагульняюцца, нарэшце, у адным слоўнікам артыкуле амонімы. Такое абагульненне зроблена па многіх вядомых лексікаграфічных прычынах. Але самае галоўнае тое, што гэта было зручна нам з практичнага пункту погляду. Тым больш што спосаб падачы амонімаў у дыялектных слоўніках не мае якога-небудзь прынцыпова важнага значэння для тых, хто імі карыстаецца. Добра падрыхтаваны па гэтаму лексікалагічнаму пытанню чытач без цяжкасцей і, можа, нават з большим поспехам, чым гэта моглі зрабіць мы, разбярэцца у матэрыяле такіх слоўніковых артыкулаў сам, калі яму гэта спатрэбіцца.

Характарыстыка слова ў слоўніку пачынаецца ўказаннем на яго прыналежнасць да той ці іншай часціны мовы і заканчваецца ілюстрацыямі.

Прыналежнасць слова да часціны мовы адзначаецца пэўнай паметай. Паметы выкарыстоўваюцца ў агульна-принятым зараз скарочаным выглядзе (гл. спіс скарачэнняў). Адзначым толькі, што ў некаторых слоўніковых артыкулах падаюцца дадаткова паасобныя формы слова або нават уся парадыгма яго форм. Аднак гэта робіцца толькі для тых слоў, якія характарызуюцца выключнай своеасаблівасцю якой-небудзь сваёй формы або ўсёй парадыгмы форм.

Пасля марфалагічных памет падаюцца паметы, якія ўказваюць на функцыянальны або стылявы статус слова. Але гэтыя паметы адносна рэдкія ў слоўніку. Яны выкарыстоўваюцца толькі ў тых выпадках, калі падобная спецыфіка слова не падкрэсліваецца пры тлумачэнні.

Семантыка слоў раскрываецца ў слоўніку звычайна пры дапамозе тоеснага слова беларускай літаратурнай

мовы з той ці іншай агаворкай іншы раз адносна канкрэтнай меры семантычнай тоеснасці мясцовага слова і яго агульнанараднага адпаведніка, калі гэта было патрэбна. Больш разгорнутыя тлумачэнні семантыкі маюць слова, да якіх немагчыма было падабраць тоесныя літаратурныя слова. Вылучаюцца, як звычайна, адназначная і мнагазначная слова. Значэнні мнагазначных слоў нумаруюцца арабскімі лічбамі. Пры гэтым спачатку падаюцца асноўныя, першасныя значэнні, а потым розныя другасныя (пераносныя, метафорычныя, экспрэсіўныя і інш.). Кожнае значэнне мнагазначных слоў ілюструеца, калі ёсьць магчымасць і патрэба, асобна. Разам з тым рад слоў у слоўніку мае такое ж тлумачэнне, як і мнагазначные слова, але вылучаныя характрыстыкі іх семантыкі (часцей за ўсё ўказанні на іх предметную або паняційную аднесенасць) не маюць лічбавай нумарацыі. Робіцца гэта ў тых выпадках, калі наяўны матэрыйял па сваёй стракатасці і няпэўнасці не дае магчымасці для прыняцця пэўнага рашэння аб семантычнай структуры слова. Гэта, з аднаго боку, слова, якія неаднолькава былі растлумачаны пры рэгістрацыі збіральнікамі ў розных месцах Тураўшчыны, і, з другога — слова з натуральнай семантычнай няпэўнасцю і невыразнасцю, якія нярэдка трапляюцца ў гаворках.

Словы і іх значэнні ілюструюцца пераважна адным або некалькімі прыкладамі на іх ужыванне. Гэта, як правіла, сказы, запісаныя ў час гутарак з мясцовымі жыхарамі або пры назіранні за іх размовамі. Выкарыстоўваліся і сказы з гутарак і апавяданняў, запісаных на магнітафоне. Для ілюстрацый адбіраліся з картатэкі па магчымасці найбольш удалыя і змястоўныя сказы. Гэта сказы, у якіх знайшла адбітак якая-небудзь цікавая інфармацыя або наваколлі, побыце, звычаях, адносінах людзей, мясцовых з'явах жыцця, а таксама прымаўкі, прыказкі, прыкметы, загадкі, звычаі і г. д. Пасля прыкладаў, якія маюць непасрэдныя адносіны да фальклору, у дужках адзначаецца прыналежнасць іх да пэўнага фальклорнага жанру (примаўка, прыказка, з песні і г. д.). Загадкі падаюцца з адгадкамі, прытым, як правіла, у артыкулах на слова, якія выступаюць адгадкай. Аднак некаторыя слова ў слоўніку не маюць ілюстрацый. Гэта пераважна розныя тэрміны, наменклатурныя назвы, назвы дэталей і частак прылад і, нарэшце, па-

асобныя слова з вузкай сферай ужывання. Яны не маюць, на нашу думку, асаблівай патрэбы ў ілюстрацыях, да таго ж зарэгістраваныя прыклады іх ужывання з'яўляюцца часта праста невыразным тлумачэннем іх значэння або апісаннем прадмета, да якога яны адносяцца. Падобныя ілюстрацыі толькі дубліравалі б тлумачэнне значэння слоў. Кожная ілюстрацыя ў слоўніку пашпартызуеца — пасля яе падаецца назва вёскі, дзе яна запісана.

У канцы многіх слоўніковых артыкулаў змяшчаюцца розныя ўстойлівыя фразеалагічныя выразы, якія маюць у сваім складзе пераважна ў якасці галоўнага кампанента загаловачнае слова артыкула. Гэтыя выразы маюць свае тлумачэнні і пашпартызованыя ілюстрацыі.

У паасобных слоўніковых артыкулах у самым канцы падаецца кароткія этнографічныя звесткі, звязаныя з прадметам або з'явай, якую называе слова. Яны неабходныя як для больш глыбокага разумення семантыкі слова, так і для некаторага знаёмства з тымі традыцыямі і звычаямі, якія стаяць за гэтым словам.

Фанетычнае аблічча загалоўных слоў і лексічных сродкаў у ілюстрацыйных прыкладах перадаецца ў слоўніку сродкамі беларускага пісьма з адлюстраваннем спецыфікі мясцовага маўлення ў той меры, у якой гэта магчыма было зрабіць (і патрэбна з лексікаграфічнага пункту погляду). Але напісанні адлюстроўваюць усё ж важнейшыя асаблівасці маўлення (за выключэннем наяўнасці ў пэўных лексіка-граматычных умовах вузкіх, або закрытых, галосных [ê], [ô]).

У канцы кожнага тома «Тураўскага слоўніка» змяшчаюцца ўзоры мясцовай мовы розных жанраў. Большасць тэкстаў падрыхтавана на аснове магнітафонных запісаў. Тэксты маюць дзве асноўныя задачы. Яны, па-першае, з'яўляюцца арганічнай часткай слоўніка, дапаўняючы яго ілюстрацыйным матэрыялам. Тэксты даюць магчымасць больш дэталёва паказаць, у прыватнасці, значэнне і ўжыванне службовых слоў, займеннікаў, многіх ужывальных мнагазначных дзеясловаў і іншай падобнай лексікі, якую вельмі цяжка выразна і ўсебакова раскрыць у межах слоўніковага артыкула. Па-другое, тэксты знаёмяць з асаблівасцямі сінтаксісу гаворкі. Зразумела, яны маюць цікавасць і з боку свайго зместу і формы як народныя творы.

Выданне «Тураўскага слоўніка» будзе ажыццёўлена ў пяці тамах. Апошні том будзе змяшчаць таксама зарэгістраваную на Тураўшчыне анамастыку, у прыватнасці геаграфічныя назвы і антрапанімію.

Слоўнікавыя артыкулы да першага тома распрацавалі: літары *A*, *Г* — А. А. Крывіцкі, *B* — Г. А. Цыхун, *Б* — І. Я. Яшкін. Тэксты і даведачныя спісы падрыхтаваў А. А. Крывіцкі. У падрыхтоўцы першага тома да друку значны ўдзел прынялі П. А. Міхайлаў і Т. М. Трухан.

А. А. КРЫВІЦКІ

НАСЕЛЕНЫЯ ПУНКТЫ ТУРАУШЧИНЫ

Столінскі раён

Аздамічы (Оздамічы)	Мачуль (Мочуль)
Альгомель (Ольгомле)	Рамель (Рэмель)
Альпень (Ольпенъ)	Рубель (Рубель)
Альшаны (Ольшаны)	Сямігосцічы (Семугошчи)
Велямічы (Велемічы)	Талмачава (Толмачоў)
Кароцічы (Корочычы)	Хотамель (Хётомле)
Луткі (Луткі)	Цераблічы (Церэблічы)
В. Малешава (Велікі Малешоў)	

Жыткавіцкі раён

Азяраны (Озераны)	Варонін (Воронін)
Буразі (Бурэзі)	Пагост (Погост)
Бярэжцы (Берэзы)	Рыдча (Рыдча)
Верасніца (Верэніца)	Рычоў (Рычоў)
Дварэц (Дворец)	Сямурадцы (Семурадцы)
Запясочча (Запесоч'е)	Стараражоўцы (Сторожоўцы)
Крэмна (Крэмно)	Тураў (Туров)
Любавічы (Любовичы)	Хачэнь (Хочэнь)
М. Малешава (Малы Малешоў)	Хільчыцы (Хильчычы)
	Чэрнічы (Чэрнічы)

ЭКСПЕДЫЦІИ НА ТУРАУШЧИНУ

1967 г.— Запясочча; 1968 г.— Бярэжцы, Запясочча, Пагост, Сямурадцы, Талмачава, Тураў, Хільчыцы; 1969 г.— Альшаны, Бярэжцы, Кароцічы; 1970 г.— Аздамічы, Альгомель; 1971 г.— Альпень, Хотамель; 1972 г.— Мачуль, Пагост; 1973 г.— Дварэц, Сямігосцічы; 1974 г.— Дварэц, Цераблічы; 1975 г.— Луткі, Чэрнічы; 1976 г.— Верасніца, М. Малешава; 1977 г.— Верасніца, Хачэнь; 1978 г.— Альгомель, В. Малешава, М. Малешава, Талмачава; 1979 г.— Аздамічы, Альшаны, Буразі, М. Малешава, Пагост, Рубель; 1980 г.— Луткі, Любавічы, Рамель, Сямурадцы, Хільчыцы; 1981 г.— Азяраны, Альпень, Бярэжцы, Мачуль, Рычоў, Старажоўцы, Сямігосцічы, Хачэнь, Хотамель, Чэрнічы.

УДЗЕЛЬНІКІ ЭКСПЕДЫЦІЙ

Л. А. Антанюк (1971), Г. Ф. Вештарт (1969), Л. Ц. Выгонная (1970, 1978), В. Л. Вярэніч (1970—1971), М. А. Дарашка (1976—

1977), І. П. Қавальчук (1968), Н. Ц. Қажура (1971), У. В. Колесаў (1972), А. А. Крыўіцкі (1967—1981), В. Д. Лабко (1975—1977), Р. М. Малько (1971—1972), П. А. Міхайлаў (1973, 1975—1976, 1980—1981), А. А. Напорка (1971), П. В. Садоўскі (1973), Саскевіч (1979—1980), Т. М. Трухан (1976—1979, 1981), Г. А. Цыхун (1967—1975, 1977—1980), Э. Г. Якушаў (1968), І. Я. Яшкін (1969—1981).

ПРЫНЯТЫЯ СКАРАЧЭННІ

абразл.— абразлівае
адз.— адзіночны лік
выкл.— выклічнік
груб.— грубае
дзеепрым.— дзеепрыметнік
дзеепрысл.— дзеепрыслоўе
ж.— жаночы род
займ.— займеннік
зак.— закончанае трыванне
зб.— зборны назоўнік
звыч.— звычайнае
злучн.— злучнік
зневаж.— зневажальнае
зніж.— зніжальнае
іран.— іранічнае
ліч.— лічэбнік

м.— мужчынскі род
м. і ж.— назоўнік агульнага роду
метаф.— метафорычнае
мн.— множны лік
н.— ніякі род
наз.— назоўнік
незак.— незакончанае трыванне
павел.— павелічальнае
перан.— пераноснае значэнне
прым.— прыметнік
прыназ.— прыназоўнік
прысл.— прыслоўе
часц.— часціца
экспр.— экспрэсіёнае